

חטא אדם הראשון

דניאל נתניהו

פתיחה • הרצון לקשר עם ה' שלא באמצעות תורתו • עץ הדעת • אדם חוה והנחש • עץ החיים ותוצאות החטא • העונשים • האם החטא היה מוכרח? • מסקנה לחיים

פתיחה

הסיפור הכתוב בתורה בחטא אדם הראשון נראה פשוט. ה' ברא את אדם הראשון וציווה אותו לא לאכול מעץ הדעת. חוה התפתתה לדברי הנחש, שאמר לה שאם תאכל לא יקרה כלום. העץ היה נראה מאוד טעים, חוה לא עמדה בפיתוי, קטפה פרי אחד, אכלה אותו והצליחה לגרום גם לאדם לאכול. ה' כעס על שאכלו מעץ הדעת למרות שאסר אליהם, וכעונש, גזר על המין האנושי מוות וייסורים שונים וגירש את אדם וחוה מגן עדן.

על פניו, הסיפור הזה נשמע מוזר מאוד. מהו אותו עץ הדעת? מה היה כה חמור בכך שאדם וחוה אכלו איזושהו פרי? רק בגלל שה' ציווה שלא לעשות כן? למה ה' ציווה כך? למה חוה התפתתה לאכול ושכנעה את אדם לאכול גם כן? איך הנחש דיבר? ועוד שאלות רבות. על כן, ברצוני לנסות ולהסביר חטא קדמון זה, החטא הראשון של אבי האנושות. ודאי לי שההסבר שאפרוש כאן יהיה נמוך וקטן מאוד לעומת האמת, שכן אדם הראשון גדול ועצום היה, עד כדי שהמלאכים חשבו שהוא אלוהים (פרקי דר"א, יא). קשה לנו לתפוס מדרגה גבוהה שכזו וודאי שאין אנו יכולים להשיג עליה, אבל עם זאת, צריכים אנו לנסות להסביר כפי מיעוט השגתנו.

הרצון לקשר עם ה' שלא באמצעות תורתו

במכתב מאליהו (ח"ב, פרשת בראשית) עמד הרב דסלר על כך שמוכרחים אנו להסביר את חטא אדה"ר ברובד יותר עמוק. מזה ראדה אדה"ר, שהיה יציר כפי ה' ולא היה בו רע (נפש החיים, א, ו), לאכול מעץ הדעת? חייבים לומר שלאדם הראשון היתה סברה עמוקה במעשה זה.

מטרת הבריאה היא גילוי ייחוד ה' (דעת תבונות ח"א, לד-לו). כלומר, ה' כביכול צמצם את עצמו כדי לתת מקום לזולתו, כדי שיתגלה לבסוף שאין עוד מלבדו. דווקא מתוך הצמצום מתגלה כבוד ה' וייחודו. זה עומק המאמר "גדול הוא קידוש השם מחילול השם" (ירושלמי קידושין ד, א [מב ע"ב]), כהסבר הרצי"ה קוק זצ"ל שהאות מ"ם כאן אינה מ"ם היחס אלא מ"ם המקור, דהיינו קידוש השם הנובע מתוך חילול השם, הוא גדול יותר מסתם קידוש השם - ישנו ערך גדול לאור הנובע מתוך החושך². כלומר, קידוש שם ה' הגדול ביותר הוא להפוך רע לטוב, להראות שאין רע וטומאה באמת אלא הכול גילוי ה'³. זו תכלית הבריאה. אדם הראשון ידע זאת. הוא רצה לגלות את ייחוד ה' מתוך ההעדר והחושך וכך יהיה עליו וקילוס גדול יותר לה'. אדה"ר, שהיה ברוא ישירות מה', רצה להתנתק מהקשר הישיר עם ה' ולא להשיג השגות עמוקות דרך התורה ודרך דבר ה'. הוא רצה להשיג השגות בעצמו מבלי קשר לה' (בדומה להשגה פילוסופית שמושגת באופן עצמאי), ואז לקשר מחשבותיו לה' דרך התורה. כלומר, אדם הראשון רצה להתנתק, ואז, דווקא מתוך ההעדר והניתוק, להתקשר לרצון ה' ולדברו.

לשון 'אכילה' משמשת במשמעות של השגה והפנמה, כמו האוכל שהופך להיות חלק מאדם כך גם הידיעה. אם כן, 'אכילה מעץ הדעת' פירושה הפנמתו והשגתו. האכילה מעץ הדעת מייצגת הבנה אישית של הדברים, אך גם הבנה יחסית (סובייקטיבית), הבנה פחות ברורה ומוחלטת מאשר דבר ה', שמכוון במדויק (במצב המתוקן) מה נכון ומה לא (מורה נבוכים א, ב).

אז למה אדה"ר טעה?

אדה"ר לא אמד נכון את מצבו. הוא חשב שיוכל לעמוד בניתוק ולא ליפול

2 כך הסביר הרצי"ה במקומות רבים, למשל בספר מתוך התורה הגואלת ח"א, בפרק 'מקדש ישראל והזמנים' על פורים, ובספר במערכה הציבורית עמי' קבא. במקומות אחרים (כגון מתוך התורה הגואלת ח"ב, חיי שרה) הביא הרצי"ה הסבר נוסף לירושלמי: כשמעורבים חילול השם וקידוש השם - הצד של קידוש השם הוא המכריע. לפי פרשנות זו האות מ"ם ב'מתוך' היא מ"ם היתרון.

3 יעין בהרחבה שער ג' בנפש החיים שעוסק בעניין זה וכיצד יש להבינו לאמיתו ולא לטעות.

ממדרגתו, אך לא ידע בבירור גמור למה הוא מכניס את עצמו. האר"י אומר שאם אדם הראשון היה מחכה לכניסת השבת, היה יכול לאכול מעץ הדעת (שער הכוונות, דרושי ר"ה דרוש א). כלומר, ביטוד הדברים אדה"ר צדק, רק שעשה זאת מוקדם מידי. אם היה מחכה עד כניסת שבת, היה מקבל כוחות של קדושה לעשות זאת בצורה הנכונה. הפיתוי להשיג לבד, הפיתוי לקדש שם שמיים בעצמו ע"י האתגר הגדול של פירוד מה', היה גדול מאוד. היו לא מעט אנשים גדולים בהיסטוריה שמתוך כוונה טובה מאוד, מתוך רצון עמוק לתקן ולהוסיף אור - טעו ופגמו⁴. אדה"ר היה צריך להתאפק עד שבת, אך כשל. הוא היה צריך לקיים את ציווי ה' מבלי התחכמויות, למרות הפיתוי להשיג לבד ובכך לקדש שם שמיים. היה כאן שמץ של רצון פרטי של האדם. החטא הוא נוראי, כי ההיפרדות שלו מה' גרמה שהרע יכנס בקרבו (נפש החיים, א, ו) כך במקום התבוננות מדוייקת של אמת ושקר ירד האדם להסתכלות טובייקטיבית של טוב ורע (מורה נבוכים א, ב). כלומר, ההתנתקות מה' גרמה לכך שהאדם ירד למדרגה שהטוב והרע מעורבים ואין הבנה ובירור מוחלט. לאחר החטא, המצב הוא שאפילו במעשה הכי טוב שאדם יעשה, יהיה מעורב רע. "אִין צְדִיק בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה טוֹב וְלֹא יִחָטָא" (קהלת ז, כ) - אפילו צדיק ואפילו כשעושה טוב, הוא חוטא. הכל הפך יחסי ולא מוחלט. הבחירה להיפרד מה' דומה למינות, כי המינות בחרה להתנתק מהתורה, ולכן אמרו חז"ל (סנהדרין לח ע"ב) "אדם הראשון מין היה". העורלה היא הרע שבמציאות, ובעוד שאדה"ר נולד מהול ללא רע, במעשה זה הכניס לתוכו את הרע (כדברי נפש החיים לעיל) - וזה טעמה של הדעה בגמרא (שם) שאדה"ר מושך בעורלתו היה.

לאחר שהסברנו את מסגרת הסיפור ננסה לרדת קצת יותר לפרטים.

עץ הדעת

בגמרא (ברכות מ ע"א) הובאה מחלוקת מה היה עץ הדעת ומופיעות בה שלוש דעות: תאנה, גפן או חיתה. מקובלנו שאין מחלוקת מהותית בדברי אגדה אלא כל אחד אומר צד אחר. המהר"ל (דרך חיים ד, כב) מסביר שכל אחד מהדעות מסמל כוח אחר: החיטה כנגד הדעת והשכל, והוכחה לכך ניתן למצוא בדברי הגמרא שם, שתינוק שכבר אוכל כזית דגן סימן הוא שנכנסה בו דעת. הגפן כנגד הרגש והנפש, ככתוב

4 לדוגמא, שלמה המלך נשא נשים נכריות כדי לתקן את העולם, אך בפועל נפל וגרם ליסוד החורבן (רבי צדוק כהן מלובלין בספרו דובר צדק, מהדורת הר ברכה, חלק ד אותיות נב-נג).

”יִינן יִשְׁמַח לְבַב אָנוּשׁ” (תהלים קד, טו) וכיון שמשפיע הוא על רגש האדם⁵. התאנה כנגד התאוה והטבע, כפי שרואים שאדם וחיה תפרו חגורות מעלי תאנה לכסות את ערוותם (בראשית ג, ז), וכן תאנה נאכלת בקינוח סעודה משום היותה פרי מאוד מתוק שמוציא פירות רבים לאורך זמן (רש”י סוכה נו ע”א ד”ה קייץ המזבח). כלומר, אין מחלוקת אלא יש כאן שלוש רמות שונות: שכל, רגש וטבע⁶.

במדרש (בראשית רבה טו, ז) מופיע שעץ הדעת היה אתרוג. האתרוג כולל את שלושתם, כיוון שהוא כנגד כלל כוחות הנפש⁷, בעוד ששלושת האחרים הם כוחות פרטיים בתוך הנפש. ונראה להציע הסבר נוסף: אתרוג משמש למצווה (שכל), יש בו ריח טוב (רגש) והוא בעל טעם (תאוה), לכן כולל הוא את שלושתם⁸.

אדם, חוה והנחש

לענ”ד בתחילה חוה והנחש היו כלולים באדה”ר: חוה היתה כלולה באדם, שבתחילה היו בגוף אחד (ברכות סא ע”א), וכיוון שנבראת חוה נברא שטן עמה (בראשית רבה ז, ו). כל אחד מהשחקנים בסיפור - אדם וחיה והנחש - מייצג כוח שונה: הנחש מסמל את הכוח הטבעי (תאוה), חוה את הרגש ואדם את השכל. בנסירה נוצר הפירוד בין הכוחות וכל כוח התלבש בגוף שונה, כך שאמנם בכל אחד יש את שלושת הכוחות, אך הכוח המזוהה איתו יותר דומיננטי. מטרת הנסירה היא יצירת הבחירה. כאשר יש איזון והרמוניה בין הכוחות, אין רצון לחטא ואין בחירה. הבחירה נוצרת כשהאיזון מופר. הניסור בא לממש את תפקיד האדם (‘עזר’) שלא ירגיש נהמא דכיסופא⁹. אך מצד שני, הניסור גם מאפשר את החטא (‘כנגדו’).

הנחש הלך דווקא לחוה, כי הרגש יותר מחובר לטבע מהשכל. השכל נבדל מן הטבע אך הרגש יכול להשפיע על השכל ולקלקלו. לכן הנחש משתמש בחוה כדי

5 ראה הוכחה נוספת במהר”ל שם.

6 תאוה היא טבע, ראו מהר”ל שם.

7 אתרוג הוא כנגד מלכות (שער הכוונות, דרוש ארבעת המינים).

8 במהר”ל שם מובאים הסברים נוספים.

9 מושג זה מופיע במגיד מישרים (בראשית) לרבי יוסף קארו, וביטוי דומה לזה (בעניין אחר) מופיע בירושלמי (ערלה א, ג נן ע”א). הרמח”ל מסביר (דעת תבונות, יח) שה’ ברא את היצר הרע באדם כדי לאפשר לו בחירה, ועל ידי שיתאמן וינצח את יצרו יקבל את שכרו וגמולו. כך האדם לא יתבייש, כיוון שמקבל השכר בזכות המאמץ שהשקיע ולא בחינם, לא כעני המתבייש בקבלתו לחם חסד אלא כפועל ההנהגה מייגעו.

להשפיע על האדם, בודעו שרק היא מסוגלת לעשות כן.

במחלוקת מהו עץ הדעת (לעיל) הסברנו שכל דעה מתייחסת לצד שונה: שכל, רגש וטבע. ייתכן לומר שהמפגש עם עץ הדעת עורר בכל אחד (אדם, חוה והנחש) את הכוח הדומיננטי בו: אצל הנחש העץ היה תאנה, אצל חוה היה גפן ואצל האדם היה חיטה, וכך אין מחלוקת.

עץ החיים ותוצאות החטא

ישנם עצים רבים בגן אבל מוזכרים רק שניים: עץ החיים ועץ הדעת טוב ורע. נראה לומר שיש שתי אפשרויות לגשת אל העצים, מתוך עץ החיים או מתוך עץ הדעת. "עץ החיים" הכוונה לחיבור מוחלט לאלוקות ללא כל פירוד. "עץ הדעת טוב ורע" פירושו ירידה למושגים יחסיים של טוב ורע ע"י התנתקות מהמוחלטות (האלוקות).

באיזו דרך לבחור? האדם בחר בדרך של חילול השם, כפי שהסברנו. האדם היה צריך להתחבר קודם לעץ החיים ומתוך כך יכול היה אח"כ לאכול מעץ הדעת, כיוון שאז האכילה מעץ הדעת לא הייתה מפילה אותו. אולם לאחר שהאדם ירד למושגים יחסיים ולא הצליח לעלות ונכנס בו הרע, ה' חשש שהוא ינסה להתחבר לקדושה מתוך מצבו זה, שהרע מעורב בו. במידה ויעשה כן, הרע יתפרנס מכוח הקדושה, כפי שידוע שהשטן מתגרה בצדיקים, שהרי הטומאה אינה חיה בפני עצמה כיוון שהיא שקר והעדר, ולכן היא משתמשת בכוח הקדושה כדי לחיות - גרעין האמת שבקדושה מחייה אותה.

לכן, היה צורך לשמור את עץ החיים ע"י הכרובים. הכרובים הם הופעת השכינה בעולם, ומעתה האדם לא יהיה במדרגת הכרובים אלא מתחת למדרגתם ויחיה בעולם אשלייתי של פירוד, כמו חרב המתהפכת הנראית כעגיול¹⁰.

גם סילוק האדם מגן עדן מראה על ירידת האדם ממדרגתו. נראה להסביר כי "עדן" פירושו עולם הבא, "גן עדן" פירושו שלימות העולם הזה (מצב שבו הרע בטל או מחוץ לאדם), ו"מקדם לגן עדן" פירושו חוסר שלימות בעולם הזה. חוסר השלימות מיוצג על ידי המזרח (קדם) משום שהמזרח מסמל את הצד הטבעי, בו השמש (הסמל לטבע) זורחת, בניגוד למערב בו שורה השכינה (בבא בתרא כה ע"ב).

10 סיבוב החרב נראה למתבונן כעגיול. סיבת להט וסיבת חרב בדווקא, כיוון שהם מסמלים דין ופירוד.

העונשים

העונשים הם תוצאות וגם תיקון לחטאים. כך גם באדה"ר, על מנת להוציא את האדם ממצב זה, בו ירד למושגים יחסיים והתערב בו הרע, נגזר עליו למות. סיבת הגזירה היא הצורך להתנקות מהרע שדבק באדם. הרע דבוק בטבע שבאדם, היינו הגוף. לכן, על האדם להשיל את הגוף כדי להתחבר בחזרה למקורו ולהזדכך. לכן נגזרה מיתה על האדם, כתיקון.

העבודה הממושכת שנגזרה על האדם תגרום לכך שיתרגל להתאמץ, כך תוטבע בו ההתבוננות לפני עשיית מעשים ולא ייפול לפזיזות הרגש. נאמר: "בְּזַעַת אֶפְיֶךָ תֹאכַל לֶחֶם" (בראשית ג, יט), וכפי שראינו, החיטה מסמלת את השכל.

הנחש שלאחר החטא זוחל על גחונו ואוכל עפר. ניתן להסביר כי לאחר החטא נפרדה התאוה ממקורה העליון והפכה שפלה ונמוכה, ללא רגליים שמעמידות אותה. מי שדבק בה מרגיש כי הוא 'אוכל עפר'. תוצאה זו היא גם תיקון, כי כך יבוא האדם לחפש משמעות ולחבר את התאוה לשכל.

ועונש האישה בעצב הלידה הוא תיקון לרגש. הלידה היא הבאת חיים לעולם, בניגוד לחטא שהביא את המוות לעולם. הקושי בלידה מגיע בגלל החטא שגור מוות ומקשה על החיים והבאתם. העצב הוא תיקון לאישה משום ששמחת היין ופזיזות האדם גורמים לחטא, והעצב יאזן את הרגש וטעותה של חוה תתוקן.

האם החטא היה מוכרח?

ישנם הסוברים שחטא אדה"ר היה מוכרח. מדוע? לטענתם, לא ייתכן שחטא מרכזי כל כך, חטא שהשפעתו משמעותית ומכרעת על כל העולם והאדם, היה בטעות. הם מביאים כראיה את דברי המהר"ל (נצח ישראל פ"ז ועוד) שחזר פעמים רבות על כך שהדברים הגדולים אינם קורים במקרה. הם מביאים כראיה גם את המדרש (תנחומא וישב, אות ד) בו אדם הראשון מאשים את ה' שהעניש אותו בעלילה, שהרי כבר כתב בתורה מראש "אָדָם כִּי יָמוּת בְּאֵהָל" (במדבר יט, יד), ומשמע שהיה מוכרח שיחטא ויבוא מוות על העולם. סברא נוספת היא שאם מהלך הבריאה הוא גילוי ייחודו, וודאי שה' רצה שמתוך העדר וחושך גדול כמו אחר החטא ייצא גילוי ייחודו, וזה עילוי וקילוס גדול בהרבה לרבנו של עולם.

אם כן, מה ההסבר לכל עניין הציווי של האדם? מדוע ה' ציווה אותו? הם מסבירים שזהו אותו עיקרון כמו חטא הארץ, שה' אמר לארץ להוציא "עֵץ פְּרִי עֵשֶׂה פְּרִי"

והיא הוציאה "נְעֵץ עֶשֶׂה פְּרִי" (בראשית א, יא-יב). איך הארץ חטאה, הרי אין לה בחירה חופשית! אלא הארץ לא הייתה מסוגלת להוציא עץ פרי עושה פרי. אז למה ה' ציווה ביודעו שהארץ לא מסוגלת? כדי להציב את האידיאל. נכון, המצב עכשיו לא מאפשר את זה, אבל כאשר ישנו אידיאל אנו יכולים לחתור להגיע אליו. כך גם באדם הראשון, ה' ידע שהאדם יחטא אך הציב אידיאל כדי שנחתור להגיע אליו. עד כאן תורף דעת הסוברים שחטא אדה"ר היה מוכרח.

לענ"ד אין הדבר כך. קשה לומר שחטא אדה"ר היה מוכרח, הרי ראינו לעיל את דברי האר"י שאם האדם היה מחכה לשבת ולא חוטא, היה מגיע לתיקונו. כך היה מונע את המוות ואת מסלול ה-6000 שנה של ההיסטוריה על כל ייסוריה. אין הדבר דומה לחטא הארץ, כיוון שה' ציווה על האדם והזהיר אותו שימות אם יאכל. כלומר, ה' לא רק ציווה אלא התייחס לשכר ועונש, ואיך ה' מזהיר על שכר ועונש כאשר אין באמת בחירה? הנעשה את דבר ה' פלסטר חלילה? ניתן לומר שהפיתוי והניסיון היה גדול מאוד, אך אין לומר שלא הייתה בחירה כלל והדבר היה צפוי ומוכרח מראש.

לגבי המדרש בתנחומא, נראה להסביר אחרת מההבנה הראשונית של הדברים. הרמב"ן בהקדמתו לתורה אומר שהתורה השמימית, אש שחורה על גבי אש לבנה, היא רצף אותיות המבטאות את דבר ה' לעולם והיה אפשר להרכיב אותן למילים ומשפטים בכל מיני דרכים, ומתוך כל הדרכים הללו נתן ה' למשה את החלוקה שבידינו. לדוגמא, אם האחים היו מחליטים שלא למכור את יוסף או קורח היה מחליט שלא לחלוק על משה, התורה הייתה נראית שונה. עם זאת, אין זה חיסרון בתורה כי סך האותיות עדיין היה קיים, רק שבמקום פרשיות אלו או רצף האירועים מסוים שקרה היה נכתב משהו שונה עם אותן האותיות. יוצא מכאן שהתורה כפי שאנו רואים אותה **לא נקבעה מראש** אלא מתוך מעשי האדם, והיו אפשרויות אחרות לכתובתה. משכך, אם אדם הראשון לא היה חוטא סביר להניח שלא היה כתוב "אָדָם כִּי יָמוּת בְּאֵהָל", אלא משהו אחר שמתאים לעולם האידיאלי שהיה במידה והאדם לא היה חוטא ולא היה מוות בעולם. טענת העלילה המובאת במדרש היא דרכו של האדם להפחית מהאחריות שלו על המעשה, אך ודאי שאין הדבר הופך אותו למעין 'בובה' שהיתה מוכרחת לחטוא. לגבי הטענה שהדברים הגדולים אינם במקרה - ודאי שהדבר נכון, אך אין זה אומר שהם היו מוכרחים להיות כך. כאשר הם מתרחשים - יש לפרטים ולרצף האירועים משמעות, אך ודאי שאין הכוונה שהדברים מוכרחים.

אם כן, החטא היה ניסיון קשה מאוד לאדם, אך היה יכול להימנע במידה והאדם היה מחליט שלא לחטוא. במידה והאדם היה מחליט אחרת והיה ממתין עוד שעתיים, עד כניסת השבת, היה נכנס ישר לעדן מבלי צורך בסיבוב גדול בן 6000 שנה מלא בייסורים וקשיים כדי לתקן את החטא.

מסקנה לחיים

מה אנחנו יכולים לקחת לחיינו ממה שלמדנו?

אני חושב שלחטאים רבים שלנו אנחנו מגיעים מתוך מצב דומה לחטא אדה"ר. כמובן, איננו במדרגת החיים של אדה"ר שאפילו מלאכי השרת טעו בו (בראשית רבה ח, ה) אלא כגרגיר עפר למול ענק, אך עם זאת קיים דמיון. לפעמים גם אנחנו עושים כביכול "עבירה לשמה". אנחנו רובצים לנוח מן הלימוד 'כדי שנתחזק', אך לפעמים אין המנוחה אלא עצלות, אנו פוגעים באנשים אחרים ומדברים עליהם לשון הרע מתוך 'מניעים אידיאליים' וכו'. טענות מעין אלו לעיתים צודקות, כך צריך להזהר בהם - דווקא בגלל שבחטאים אלו היצר הרע לבוש כצדיק, הם יותר מסוכנים מאשר דברים בהם ניכרת לכל רעתם ופחיתותם. לרוב, גם הנזק שלהם גדול בהרבה בגלל עטיפתם היפה.

שנוכה בעזרת הבורא לתקן כל אחד לפי בחינתו הוא את חטאיו, להוסיף תורה ודעת ה' בעצמינו ובאחרים, ובכך נוכה לכתובים "מְלֹאָה הָאָרֶץ דְּעָה אֶת ה' פְּנִים לִפְנֵי מְכֹסִים" (ישעיה יא, ט) ו"בְּלֵע הַמֶּוֹת לְנֶצַח וּמָחָה אֲדֹנָי ה' דְּמָעָה מֵעַל כָּל פְּנִים" (ישעיה כה, ח), במהרה בימינו אמן.